

NORDISKA MUSEET

AFDELNINGEN
FÖR
ELDENS EKONOMISKA ANVÄNDNING

VÄGLEDNING UTARBETAD

AF
SUNE AMBROSIANI

STOCKHOLM - P. A. NORSTEDT & SÖNER

Pris: 25 öre.

Vägledningar,

utgifna af Nordiska Museet, tryckta eller under tryckning
maj 1911.

Svenska allmogefdelningen,

rum 1—28, af P. G. WISTRAND. 50 öre.

Afdelningen för de högre stånden,

rum 49—63, af G. UPMARK.

Musikafdelningen,

rum 83, af H. BOIVIE.

Jaktafdelningen,

rum 99, af N. KEYLAND. 25 öre.

Afdelningen för eldens ekonomiska användning,

rum 101—104, af S. AMBROSIANI. 25 öre.

Lifrustkammaren

och därmed förenade samlingar, hallen samt rum 29—31,
af R. CEDERSTRÖM. 1 kr.

Skansens kulturhistoriska afdelning,

af AXEL NILSSON. 50 öre.

Skansens Zoologiska afdelning,

af ALARIK BEHM. 50 öre.

Afdelningen för eldens ekonomiska användning

af

Sune Ambrosiani.

Rummen 101, 102, 103 och 104, alla i bottenvåningen, innehålla föremål, som på olika vis belysa, huru människan tagit elden i sin tjänst. För den primitiva människan har elden haft en oerhörd betydelse, hvilket bland annat framgår däraf, att hela hennes bostad väl ej är något annat än en omramning kring härden.

I ett kallt klimat som Sverges blir eldstadens uppgifter väsentligen trenne, att värma bostaden, att sprida belysning och att vara tillredningsplatsen för födan. Under en mångtusenårig kulturutveckling har eldstaden naturligtvis haft särdeles många skiftande former, beroende dels på dess olika ändamål, dels på arten af bränslen och den större eller mindre lättheten att anskaffa sådana. Ännu i våra dagar kunna primitiva eldstäder lefva kvar jämsides med högt utvecklade sådana. Om vi särskildt tänka på den skandinaviska Norden, har vid sidan af den inhemska utvecklingen därjämte importerats nya ugn- och belysningsformer från länder med en i vissa hänseenden längre framskriden kultur. Det är således först på ett mycket sent stadium som deras historia står att afläsa på skandinavisk botten.

Elddon. I äldre tider fick elden i ett ordnadt hushåll aldrig dö ut, utan underhölls omsorgsfullt en stockeld. Om kvällarna skrapades glöden med ängslig omsorg samman på härden och täcktes öfver för att ej slockna till

följande morgon. Hände dock detta, vållade det mycket besvär, ty man fick bege sig »till grannas» för att låna eld. Det var i vanliga fall det bekvämaste sättet, äfven om det ej var okänt att genom olika metoder framkalla elden. Ett mycket ålderdomligt sätt att göra detta skedde genom att hastigt gnida ett trästycke mot ett annat af större hårdhet. Härigenom fick man s. k. *gnideld*. I senare tider brukades denna i Norden endast vid antändning i rituellt syfte. Prof på virke och de enkla redskap, som i vissa fall användes att öka farten vid gnidningen, **1**.

Det vanligaste elddonet var i senare tider stål och flinta med tunder (förmultnad trä), sköre (multnad linne), eller fnöske, som fås af fnöksvampen, såsom upptagare af gnistorna. *Eldstål* äro hittade i järnålderns grafvar och hade man redan då funnit så praktiska former, att de ej mycket afvika från dem som voro i bruk vid 1800-talets midt. Prof på olika sådana i rum 101, i lådmontern, **2**. I bostaden hade elddonen sin gifna plats. De förvarades då ofta i en särskild ask, afdelad i tvenne rum, *skörask*, **3**. Flera sådana på väggen ofvanför nyssnämnda lådmonter. Dylika askar kunde ha en ljuspipa ofvanpå locket.

När man skulle föra elddon med sig, hade man därtill särskilda *pungar*, **4**. Bland de burgnare klasserna blef man med tiden mycket uppfinningsrik i fråga om att skaffa prydliga fodral till elddonen, t. ex. **5**, *skörtunnor*. Stålet och flintan förenades emellanåt med andra gnistupptagare än tunder eller sköre, t. ex. **6** *luntor*.

Under olika tider pröfvade man äfven på att framkalla eld efter andra principer än de ofvannämnda. Man konstruerade s. k. *pneumatiska elddon*, **7**, där fnösket i botten antändes genom luftens häftiga hoppresande. — Likaså kommo *solglas* mycket allmänt i bruk, **8**.

Man skaffade sig en betydlig lättnad vid tändningen, därigenom ett de stickor, hvilka man tände på fnösket, för sågos med en smula svafvel, **9**. Åtskilliga sådana gjordes

på en gång. De doppades i smält svafvel, som förvarades i en liten skål af bly, **10**. Den stora omskapande reformen i elddonens historia var emellertid, då man försåg svafvel-tändstickorna med egen tändsats af fosfor, fosfortändstickor, **11**, hvilka möjliggjorde antändning utan alla den gamla tidens besvärligheter. — Det finnes emellertid äfven fnöske med liknande tändsatter, **12**; bredvid ett af dessa ligger dess gamla fodral.

En stor förbättring ur eldforesynpunkt skedde i och med uppfinningen af *säkerhetständstickorna*. Några prof på såväl äldre som yngre fabrikation finnas utställda, **13**. Den vanligaste paketteringen består af träaskar, men särskildt i början gafs det flera andra slags *tändsticksfodral*, t. ex. **14**. Som känt är, var Sverige förgångslandet inom denna fabrikation. De utmärkta svenska produkterna blefvo eftergjorda på många håll, men framför allt askar och etiketter. Minnen af detta kan spåras ännu i dag, ty man påträffar i olika länder därstädes gjorda tändstickor, förpackade i askar med etiketter, som äro tryckta på en visserligen ofta vanställd svenska. I länder, fattiga på lämpligt virke, kombinerade man tändsatsen med andra lätt brännbara ämnen, t. ex. vekar i vax, *vaxtändstickor*, **15**.

På väggen ofvanom lådmonterna finnas större elddon i låsform, »eldkatter», **16**. Det bredvid dessa utställda gevärlåset visar, hvar man tagit förebilderna till dessa elddon. Det ges också dylika eldkatter kombinerade med *vaxstapelställ*, **17**, liksom de enkla vanligen af metall med handtag af trä. Mera sällsynt är, att en sådan kombinerats ej blott med ett vaxstapelställ, utan äfven med en *krutprofvar*, **18**. Den sistnämnda är signerad af lässmeden Nils Gezelius i Söderhamn.

Alla dessa elddons former ha haft en rätt vidsträckt utbredning i Europa.

I samma låda som de mindre elddonen äro ock utställda *glödtänger*, **19**, *ljussläckare* af metall, **20**, *lampvekar* af växtmarg för oljelampor (från Skåne), **21**, och

22 *nattlampvekar*, 22. I den närstående lådmontern äro utställda *ljussaxar* af flera typer, 23. De äldsta ha renässansornering. Några till dessa saxar hörande ljusbrickor äro utlagda bredvid dem.

24 Väggfältet ofvanom denna lådmonter är fyllt med *vaxstapelställ* af mässing och andra metaller, 24. På en af dessa sitter vaxstapeln kvar för att visa, hur den varit anbragt. Mellan lådmonterna står en efterbildning i trä af dylika ställ. Äfven å denna är dock själfva hållaren af 25 metall, 25. Vaxstapelns fria ända fasthållles vanligen medelst en klämmare, som oftast är så bred, att den tillika kan tjänstgöra som droppskål.

Lysen. De lysebränslen, som vanligen förekommit i Norden, ha i äldre tider varit torrved, talj- och vaxljus samt olika slags oljor, tran-, hamp- och rofolja, i senare tid stearinljus och mineraliska oljor.

Den flammande elden på den öppna härden skulle i regel lämna all nödig belysning i rummet. För de tillfällen, då en så stor eld ej i öfrigt behöfdes, hade man därjämte i många eldstäder en särskild liten öppen spis, »lysspis», där man uteslutande eldade för belysningens skull, se t. ex. eldstadsmodellen från Västergötland, 77. Till denna 26 eld använde man gärna kådrik ved, »töre», 26, eller torrved. Stickorna spjälkades, »spingades», ur utstyckena på furustockar. Sedan lades de i stugan för att torka. Att det ej skulle uppstå brist på sådana svarade husets manliga medlemmar för, och det kräfdes många spingstickor, ty åtgången på dem var mycket stor. När de voro torra, buntades de samman i knippen med en sticka som band, 27 »spingstickkärve», 27. I en »lysstickhäck» stoppades de in, 28. Torrved buntades också i hop till *bloss*, 29, som 28 länge användes att lysa upp schakt i grufvor, vid färden till ottesången på juldagsmorgonen eller vid andra högtidliga tillfällen. Man kunde också taga en af stängerna i bastun, som där legat årvis och torkat, spjälka densamma 30 och få ett präktigt *bloss*, 30. *Facklor* fick man t. ex.

genom att doppa garn i något lämpligt brännbart ämne, 31. 31 Under glas äro prof på olika slags *ljus* utställda. Här finnas sålunda *kådljus*, 32, och *beckljus*, 33, från Östergötlands skogsbygd. Veken i dessa består af linaffall, sådant som uppstår vid linets skäktning. Denna drages i ena fallet genom smält kåda, i andra genom med talj sammansmält beck. Dylika ljus voro i senare tid för tarfliga att ha i stugan, utan förekommo endast å logen, där man i otta tröskade säden. Ljuset fick naturligen ej brinna fritt, utan sattes in i en loglykta, »ljuskista». Ett par varianter af sådana utställda på fönsterväggen. På logen kunde i allmänhet brukas gamla belysningsarter, sådana som eljest voro aflagda. Därå skola vi finna ännu några exempel i museets samlingar.

Taljljus användes sedan mycket långt tillbaka vanligen i de förmögnare hemmen, 34. I de fattigare förekommo 34 dessa endast vid högtidligare tillfällen. Beredningen kallades ljusstöpning. De små och knöliga ljus, som stöptes sist för att ta vara på resterna af talgen, kallas *dankar*, 35. Till julen stöptes större och bättre ljus än 35 de vanliga, någon gång tre- eller femgreniga, 36. Utställda äro ljus från olika landsdelar. Några ljus äro upp- 36 trädde på den ljussticka, på hvilken de hängt under stöpningen, och som följt dem till museet. Nederst står ett halfbrändt ljus i sin stake, 37, och bredvid denna puts- 37 ningsredskap från den gamla goda tiden. I denna monter finnes dessutom ett färgadt stearinljus.

Torrvedsbelysning. Fortsätter man vägen åt höger, möter man diverse redskap, där stickor brukats till belysningen. Under enkla förhållanden stack man spingstickan in i en springa uti väggen eller, om man behöfde röra sig under arbetet, höll man den i handen eller i munnen. En bild, som återger det senare, finnes t. ex. hos Olaus Magnus. Mycket tidigt hade man dock skaffat sig om ock enkla redskap för att kunna fästa stickorna, hvar man behöfde dem. *Stickhållarna* gjordes af trä eller järn antingen för

en enda sticka eller med flera hack, så att man kunde sätta in flera stickor eller vid behof flytta en sticka till olika höjd eller åt olika håll, 38. De utställda exemplaren härstamma i de flesta fall ifrån obygdor, där enkla vanor länge lefvat kvar, t. ex. den värmländska finnbygden och lappmarkerna. På väggfältet äro sådana stickhållare utställda, som man direkt slog fast vid väggen eller hängde upp på en spik.

39 Härintill äro utställda en grupp *stickstakar*, 39, »lyskärring», »ljuskärring», »flisekärring», »pärthållare», »stickekärring», »lystand», »spingstickhållare», »lysola» äro namn i skilda landsändar på dylika stakar. Dessa stå på golfvet och äro flyttbara. Klykan eller klykorna sitta på en rörlig öfverdel, så att man kunde få ljuset från den punkt man önskade. Andra exemplar äro utställda i Allmogeafdelningens olika rum. Stickstakar efter denna princip tyckas en gång ha förekommit öfver hela Skandinavien. Lägre stickstakar, afsedda att stå på bord, finnas på midtmontern i detta rum.

I vissa fall flyttade man så att säga bålet med töre från lysspisen till särskilda ställningar afpassade för olika behof. Den stora gjutjärnsplattan, som hänger i taket, är en sådan härd, som hängt i en värmländsk loge, 40. Det samma gäller om de torrvedsställ, som sitta i taket invid föregående. Den minsta, 41, är från en smedja vid Sturefors i Östergötland, de båda större, 42, 43, äro komna från Vadstena slott. De visa, huru anspråkslös den belysning var, som ännu på 1500-talet presterades inom en af rikets större fasta borgar.

Man satte vid ljusterfiske äfven upp särskilda ställningar med torrvedsbål i roddbåtar. Ett par dylika *brandjárn* 44 finnas på denna afdelning, 44 och 45, de öfriga på fiskeafdelningen. Ett här utställt *brandjárn* förtjänar uppmärksamhet såtillvida som det en gång fått en ljuspipa tillsett. Det är således en öfvergångsform mellan torrveds- och taljbelysning, som numer i sitt slag torde vara säll-

synt. Torrvedslyktorna kunde äfven göras rörliga, i det ställningen för veden sattes på en lång stång, 47. Dylika användes eller ha användts vid kolning, vid fiske och vid fågelskytte med bloss.

Ljushållare. Den stora mängden ljushållare i museets samlingar äro afsedda för taljlys. Det ges tre allmänt förekommande sätt att fästa ljuset vid staken. De större ljusen trädde öfver en pigg, som sticker upp från den tämligen stora droppskälens midt. En sådan anordning förekommer å kyrkstakar och andra präktigare stakar samt i ljuskronor från medeltiden. I senare tid är anordningen med pipa, t. ex. 54, eller med klämmare, t. ex. 53, vida vanligare. Ljusen äro insatta antingen i sådana hållare, som ej voro afsedda att flyttas, eller i transportabla stakar. I förra fallet äro hållarna ofta tak- eller väggarmar. Men äfven dessa kunna erhålla en viss rörlighet, t. ex. därigenom att armarna ledas, eller att den ena delen — liksom vid somliga grythängare — göres flyttbar på den andra, som är fast och försedd med afsatser.

Närmast de *stickstakar*, som äro så höga, att de afsetts att stå på golfvet, finnas liknande med ljuspipor, 48. På väggen bakom dessa hänga *takarmar* af järn, 49, de flesta från Dalarna. Många af dem äro prydda med symboler, djur- och andra bilder. I taket hänga några prof på olika *kronor*, 50. Den märkligaste är otvifvelaktigt den norska med drakhufvudena. Denna är af järn och var ursprungligen försedd med spetsar för ljusens fäste, men en gång har den gjorts om och försågs då med ljuspipor. Andra medeltida kronformer kunna ses i den kyrkliga afdelningen, ännu ej öppnad.

På kortväggen är desslikes utställd en *ljusbricka*, fullsatt med pipor, 51. En sådan anhopning af ljus kom väl i äldre tider endast i fråga, när något större rum, en kyrka eller en slottssal, skulle ekläras. Man hade otvifvelaktigt under medeltiden många anordningar i kyrkorna för att lösa detta problem. Traditionellt bibehöllo sig i dem flera

af dessa äfven under de följande århundradena. Därför att de i våra dagar endast finnas kvar inom kyrkornas konserverande murar, stå de för oss som uteslutande kyrkliga företeelser. Det är också museets kyrkliga afdelning, som i sig innesluter de äldsta och originellaste formerna för massbelysning. Det må väl emellertid framhållas, att den stora massan af dessa varit i profant bruk, ehuru de där tidigare slopats och sedermera förstörts. Museet äger likväl en ljusbricka, som dock tyvärr är mycket skadad, med profan härkomst. Den är kommen från Vadstena slott och är troligen från 1500-talet.

Några prof på de oändligt skiftande former, som *ljusstakar* antagit under senare århundraden, äro sammanförda på rummets stora midtmonter. Dessa äro alla af enklare material, de i mer dyrbart utförda ha exponerats på motsvarande monter i följande rum. På ett af hörnen ha vi några stickstakar, **52**. De öfriga äro afsedda för ljus; **53** järnstakar, **53**. En grupp trästakar har fyra hästhufvuden, till synes som prydnad men måhända också med **54** symbolisk innebörd, **54**. På afsatsen finnas flera stakar af bränd lera, bland annat fotangelformiga, som synas vara **55** vanliga i södra Sverige, **55**. Öfverst äro några stora exemplar i smidesjärn med flera pipor och ofta intressanta detaljer utställda, **56**.

I gamla dagar var man hushållsaktig i smått som stort, och man ville också utnyttja ljusen in i det sista. Då ljusen i de ej sällan bra djupa piporna började brinna ojämnt och osa, tog man upp dem och satte dem på s. k. **57** *ljusknektar*, **57**. Dessa, som voro af trä eller metall, stucos in i ljuspiporna. Ljusstumparna å sin sida fästes å dessa mellan några utskjutande pinnar eller trycktes fast på några hvassa spetsar.

Omkring midtmonterns underdel äro *allmogelyktor* utställda. När man under mörker behöfde röra sig utomhus, fann man tidigt på att omsluta ljuset för att skydda **58** det mot luftdraget. Enklast äro trälyktor som **58**. Väg-

garna äro så när som på ett firsidigt håll helt slutna. Man fick sålunda undvika att vända öppningen mot vinden. Vanligen hade man emellertid något genomskinligt ämne som fyllnad i lyktans sidor. Då glas fordom var en stor sällsynthet, tillgrip man i olika trakter hvad som på orten var det lättast tillgängliga. Så brukade man horn, **59**, **59** gåspennor, **60**, animaliska hinnor, **61**, och genombruten **60** metallplåt, **62**. Dessutom förekom väl också emellanåt **61** glas. Ofta kunde man sätta in några glasbitar i sidor, **62** som för öfrigt till största delen voro fyllda med annat material, **63**. Ibland voro alla lyktans väggar fasta. Där- **63** för måste man, när ljuset skulle ersättas eller skötas om, uttaga detta genom hålet i taket. I somliga lyktor lyftes pipan genom en enkel anordning upp till hålet. Reservljuset kunde därvid ha sin plats i den fria ändan af den pinne, med hvilken pipan höjdes. Vanligen förekom emellertid en lucka i någon af väggarna, eller att ena sidan var försedd med gångjärn. Lyktor finnas äfven under följande nummer 114—120 i denna utställning.

Vi återvända till väggfälten. Närmast möta vi *ljusarmar* af flera slag. De hos allmogen brukade, **64**, äro af järn. **64** Det stora flertalet äro ledade och fästade vid en ståndare af järn, som kunde fästas i spismuren, väggen eller träbordet. Dessa ljusarmar användes som hållare åt flera slags bränsle. Särskildt i kyrkor och hos burget folk var ljusarmen förenad med en större skifva, ej sällan af skinnande metall, **65**, eller med en spegel, som från väggen **65** återkastade ljusskenet. Under de senare århundradena ges det många sådana lampettformer. På sina håll imiterades **66** äfven dessa af allmogen, t. ex. **66**. Under 1600-talet voro **66** ljusarmar af drifven, rikt ornerad mässingplåt tydligen vanliga. Särskildt synas de ofta ha brukats som ljushållare i kyrkorna. Det finnes sådana både med spets för ljusets påträdande, **67** — en ovanligt präktig arm —, och **67** med pipa på en rymlig ljusmanchett, droppskål, **68**. **68**

Nedanför ljusarmarna står på golvet mellan ugnarna en **69 stake** af järn, **69**, med tvenne ljuspipor på en på ståndaren flyttbar ställning. Den ena pipan sitter på en lång, ledad arm, den andra på en kort, fast sådan.

Om ugnarna i denna vägg se nedan.

På fönsterväggens väggfält äro uppsatta några *gryt-hängare* af järn, däraf ett par verkliga konstsmiden med **70** graverad ornering, **70**. Därjämte finnas här ett par *log-lyktor* af trä med hål i bottnarna för ljus, **71**.

På bordet framför denna vägg är en vald samling **eldstadsmodeller** utställd, som med beundransvärd teknisk skicklighet och precision äro utförda af artisten D. Ljungdahl. Modellerna afse att komplettera den samling eldstäder från allmogebyggnader, som museet äger i stugorna på Skansen, så att man af dem tillsammans kan få en uppfattning af några af de viktigare eldstadstyperna i landet.

Den enklaste eldstaden är otvifvelaktigt en fördjupning i marken, kantad af några stenar, så långt som möjligt från bostadens väggar, alltså midt i rummet, modell från **72** eldhus i Jämtland, **72**. Öfver elden hängdes hvad som skulle anrättas eller kärlet, hvori detta skedde. Brasan spred ljus och värme likformigt åt alla håll i rummet. För rök var man ej vidare generad, lika litet då som långt ned i tiden.

Denna härdplats undergår förändringar i två riktningar, framkallade af en sträfvan att utveckla härdens uppgift som kokställe och ljusbringare eller som värmespridare. I förra fallet uppstår den öppna spisen, som i yngre tid får rökgång; i det senare olika arter ugnar.

Öppna spisar. För att det värmebehållande underlaget skulle blifva så stort som möjligt, och för att man ej skulle behöfva luta sig så långt fram öfver elden vid matlagningen, höjdes härden, så att det bildades en »eldpall». Dylika eldstäder äro antingen helt uppförda af sten eller byggda med ett ramverk af stockar, fylldt med sten och

mo, jfr skogsarbetarkojan på Skansen. För att skydda mot luftdraget från dörren är stundom en större flat sten upprest på kant vid härdplatsen. Sedermera uppfördes en mur för tvenne sidor af pallen och hela härden sköts mot ett hörn af rummet, dock alltid så, att den fria sidan var så nära rummets midt som möjligt. Detta var önskvärdt så länge brasan i spisen tillika var rummets enda ljuskälla.

Denna kringbyggda härd får sedermera en rökgång upp genom taket och en spiskappa frambyggd öfver hela härden, så att all rök suges ut utan att tränga in i rummet. Sedermera förses dessa spisar med spjäll med uppgift att stänga för dragröret, så att värmen i rummet ej skulle gå ut genom skorstenen alltför snart efter det att elden på härden slocknat. Detta spjäll utgöres under primitiva förhållanden af ett lock, läm, utvändigt ofvanpå skorstenens mynning, jfr Hornborgastugan på Skansen, eller inom en högre kultur af en skifva inuti rökgången. I stora hushåll, t. ex. på de rika bondgårdarna, intager den öppna härden en ej ringa del af köket och öfvertäckt för sig gör den nästan intryck af att vara ett litet kupoltäckt rum, jfr modellen från Raflunda i Skåne. I korta drag är detta den öppna härdens utvecklingshistoria uti trähusen.

I de af sten uppförda byggnaderna inverkar materialet i väggarna så, att utvecklingen i någon mån blir en annan. Härvidlag spela också traditioner in från de länder, därifrån nordborna lärt sig att bygga stenhus. I trakterna kring floden Rhens mynningar är det ännu brukligt, att den öppna spisen eller skorstenen — som den kallas — sättes hvarsom helst i husets yttermur (några innermurar förekomma nämligen ej i de där vanliga enfamiljshusen) i samband med en rökkanal. Omramningen kring spisöppningen, dess golf och fondvägg utstyrdes sedan efter råd och lägenhet på det sätt hvar tid tyckt vara vackert. Spisar i yttermurarna synas äfven ha varit vanliga i Norden, jfr t. ex. Stockholms slotts äldre partier och Grönsö i Mälaren, men som vi här hemma under renässansen införde tvär-

murar jämlöpande med yttermurarna, förlades eldstäderna så småningom undantagslöst till dessa. Rökgångarna ledades sedan vanligen upp till yttertakets kroppås.

I stenhusen lades rökgången till den öppna spisen antingen framför muren eller inuti denna. Själva härdplatsen blir i senare tid höjd några centimeter eller mer öfver rummets golf. Spisen är vanligen murad och putsad invändigt. Poster och öfverläggare äro ej sällan af naturlig sten och sirade med sniderier, t. ex. den stora öppna spisen i rum 102. Under enklare förhållanden är spisarnas ytterbeklädnad endast i trä utförda kopior efter en ornering, som ursprungligen tänkts i ett dyrbarare material. En representant för de inklädda öppna spisarna, som förekomma å de under 1600-talet uppförda svenska slotten, äger museet i spisen från Ulfunda, utställd i rum 52.

Under senare hälften af 1600-talet börjar man att förse de öppna spisarna i stenhusen med spjäll. Dessa utgöras af järnplåtar, som äro lika breda som spisen och som sitta antingen omedelbart inunder eller strax ofvan spiskappan. Först senare flyttas spjällen högre upp i rökgången. I slutet af 1700-talet byggas spisar med skjutbart spjäll af samma sort, som å de dåtida kakelugnar.

Ugnar. Lägges en täckhäll ofvanpå en härd i jordgolfvet, som är begränsad af rätt stora stenar, får man en ugn i dess primitivaste form, modell från Bjuråker, 73 Delsbo socken, Hälsingland, 73. Dock äro de vanligen större än denna ugn och täckas då med ett hvalf af stenar. De eldas genom en större öppning på ena kortsidan, 74 modell från Bredestad socken i Småland, 74. En förbättring med dessa har ägt rum, då man för att ytterligare öka draget ur takhvalfvet tagit en och annan sten. Till hvalfven användes ofta i senare tid tegelsten. Själva hvalfven må förresten vara af hvilket material som helst, så läggas i bastur — där dylika ugnar i våra dagar oftast påträffas — alltid kullersten af en knytnäfves storlek utanpå hvalfvet. Dessa upptaga under eldningen värmen i sig,

för att sedermera småningom under längre tid sprida densamma, modell från Mellösa socken, Södermanland, 75. 75

Dessa ugnar utvecklas sedan på flera vis. I bastur i östra Sverige har man ej lyft upp ugnarna, utan ligga deras bottnar fortfarande i jämnhöjd med golfvet. På främre kortsidan finnes för att öka draget ofvan eldstadsöppningen ett mindre hål. I det norska västlandet liksom i de finska rökstugorna, jfr ftingården på Skansen, är ugnsbotten upplyft flera decimeter från rumsgolfvet. Samma enkla ugnform måste förr ha varit vida mer utbredd äfven i Sverige. Sedan flera eldstäder kombinerats med hvarandra är det nämligen just denna ugnform, som ingått i många kombinationer, jfr t. ex. modellen från Marbogården, N. Kedums socken, Kållands härad, Västergötland, 77.

I Mälardalen förekommer vanligen framför ugnöppningen i bastugorna en »gnistsläckare», jfr modellen från Järsö socken, Hälsingland, 76. Den anger sig själf som en nyare tids barn, ty under det att ugnen själf är byggd med gråsten, är denna likväl uppförd med tegelsten. 76

Kombinationer af härd och ugn. Dessa nyss omtalade gnistsläckare äro om man så vill öfverbyggnader öfver en grufva framom ugnsmynningen, man har således i detta fall kombinerat två eldstäder med hvarandra. Denna öppna härds utveckling är jämlöpande med den nyss skildrade vid den öppna spisen. Den får således med tiden både spiskappa och skorsten.

Ej sällan sammanställdes eldstadskombinationen öppen spis med bakugn med ytterligare en öppen spis. Typologiskt sedt är den form äldst, där ingendera af de sammanstatta eldstäderna förlorat sin gamla karaktär, sådan den såg ut på gården, då den var en själfständig eldstad i det af gårdens hus, dit den sedan urminnes tid brukat vara förlagd, jfr modellen från Marbogården, N. Kedums socken, Västergötland, 77.

Men en gång ställda invid hvarandra kunde eldstäderna af praktiska skäl ej undgå att undergå smärre förändringar. 77

De båda hårdplatserna lades på samma nivå. Väggen dem emellan gjordes allt smalare och försvann slutligen alldeles. En -formad öppen hård kunde uppstå och en stång på skiljeväggens gamla plats uppbar spiskappan. Sedermera flyttas denna stång mot hörnet för att i yngre former ställas under spiskappans fria hörn. I andra fall vidgas grufvan framför ugnen, medan den öppna spisen krymper ihop allt mer och mer. Samtidigt lyftes den senare äfven upp, så att den till slut har utseende af en nisch i spismurens fria hörn. Att denna förkrympningen har börjat i mycket gammal tid framgår däraf, att en och annan af dessa rudimentära öppna spisar för så länge sedan stannat i växten, att den ej dessförinnan försetts med spiskappa och rökgång. Andra ha däremot rökgång. I vissa trakter ha dessa små spisar fått det synnerligen betecknande namnet lysspis. Denna hård öfvertog således den stora härdens uppgift att vara rummets ljuskälla. Lika ofta eldade man ej alls uti den, utan lät den bli platsen, dit man ställde andra slags lysen, såsom stickor och ljus. På sina håll eldades i lysspisen, om man blott ville ha en smula ljus i stugan nattetid. Man behöfde därvid mindre bränsle, än om man tagit hela den stora öppna härdens bruk. Härigenom kunde man också ha spjället skjutet öfver denna hela natten, så att det i det hela kom att gå åt mycket mindre med ved för att hålla stugan varm.

För att ge en föreställning om, huru många eldstäder verkligen kunna kombineras i ett nordiskt allmogehus, har modellen, 78, efter ett skånskt hus i Raflunda by och socken i Albo härad anskaffats. I likhet med hvad som brukades i köken på de stora renässansslotten, är skorstenen uppbyggd öfver en flera kvadratmeter stor yta. Endast en del af denna yta är upptagen med den af gråsten uppmurade härdens. Eljest går köksgolfvet in under pipan. Härdens är bredare framtill, smalare på vänster hand och fattas alldeles till höger. Midt på långväggen finnes öppningen till bakugnen, som utgör ett helt litet

hus för sig, hvilket utvändigt springer ett godt stycke fram från boningshusets vägg. Till vänster om härden är luckan, genom hvilken biläggaren, järnugnen, i dagligstugan fylles. Till höger och lägre ned är öppningen till fyren under pannmuren. Modellen återger dessutom de på trakten vanliga vägg- och takkonstruktionerna. Den eldstadsanläggning, som denna modell visar, är en af slutpunkterna i de inhemska eldstädernas utvecklingskedjor.

Jämte dessa redan nämnda ugnformer förekomma dylika af tvänne slag, som säkert i historisk tid blifvit importerade till norden. De hafva under våra klimatiska förhållanden visat sig äga så stora förtjänster i fråga om alstrandet och bevarandet af en jämn värme, att de från de högre ståndens boningar spridts ut på landsbygden, och numer intaga de i alla slags byggningar en härskarplats. Dessa äro *järnugnen* och *kakelugnen*. Den förra har dominerat i södra och västra Skandinavien, den senare i landskapen vid Östersjökusten och i Mälardalen.

I princip äro båda till sitt ursprung ingenting annat än de ugnar, som här i Norden finnas som bastuugnar och bakugnar. Hvalfvet öfver härden byggdes någonstädes af bränd lera. Sedan detta omdanats och fått genomgå en följd förändringar, har ugnen omsider blifvit den kakelugn vi så allmänt möta i våra dagar. I Sverige uppträda de till en början vanligen som sättugnar, d. v. s. i förbindelse med en öppen spis och utan egen eldstad. Kol och glöd från härden lades in i dessa sättugnar, ty i dem kunde förbränningen bättre tillvaratagas. Deras väggar bibehöll värmen längre. De voro således både bränslebesparande och lämnade ett bättre värmeutbyte. I norra Tyskland och södra Skandinavien finnas ännu exempel på, att likasom redan mot medeltidens slut järnhällar kombinerats med kakel eller tegel på det viset, att partiet kring eldstaden utgjordes af järnhällar, ugnsfötterna och de högre våningarna af kakel eller putsadt murbruk, jfr i rum 102 ugnen 88 och i rum 103 ugnen 150.

Järnugnar. Järnugnstillverkningen började — så vidt man vet — i öfre Rhendalen, där de första ugnarna redan gjordes under 1400-talet. De äldsta hela järnugnarna eller hällar till dylika, som finnas i skandinaviska museer, härstamma från midten af 1500-talet. Ej heller innehålla några litterära källor uppgifter om några äldre sådana i Norden. De första af dessa ugnar äro säkert ej tillverkade härstädes, utan äro hit importerade, närmast från Nord- eller Nordvästtyskland.

De äldre järnugnarna i Norden äro mycket ofta sättugnar. Den ena gafveln, som är vänd mot en af en mindre öppning genombruten vägg, saknar följaktligen häll. Den fria gafveln hvilar på en cirka en half meter hög fot. Efter omständigheterna är denna murad af tegel eller utskuren i trä eller består den af ett par enkla järnstöd. Bottenhällen är försedd med en fals, i hvilken de tre sidohällarna äro resta. Hällarna äro gjutna efter trämodeller — illa medfarna sådana från några sydsvenska bruk och 1800-talet i museets ägo, t. ex. inv. 67040 —. Ibland äro de försedda med inskrifter, mycket ofta med bildframställningar eller blomsterrankor i hög relief. Dessa bilder äro starkt influerade af de för tillfället härskande smakriktningarna. Förebilder synas vanligen ha varit populära träsnitt eller kopparstick.

Upptill sammanhållas sidohällarna af täckhällen och i hörnen af järnskenor, som skrufvades fast öfver dessa och tätades med lera, jfr många exempel bland de utställda ugnarna. Från omkring år 1700 försågos antingen lång- eller gafvelväggarna med falsar, i hvilka de andra sidorna trädde in.

Vindugnarna äro i Norden lika gamla som sättugnarna, men synas att börja med ha förekommit mindre ofta än dessa. Härstädes ha de alltid haft eldstadsöppningen på ena gafveln. Förmodligen är detta naturligt för sådana, som utvecklats ur de inhemska sättugnarna. En stor grupp vindugnar af järn, som ha sin hemort i nordvästra

Tyskland, ha emellertid regelbundet denna öppning på ena långväggen, jfr Mälardalens kakelugnar.

Många järnugnar af detta slag, af hvilka några trots de plattyska inskrifterna kunna vara tillverkade på skandinavisk botten, ha en mycket stor rektangulär öppning i täckhällen. Ofvanpå det med hällar omslutna eldstadsrummet har det därför funnits ännu ett annat utrymme, en värmereservoir, i förmögnare hem uppförd af kakel, eljest af tegel. För att i terminologien skilja dessa från andra ugnar pläga de kallas järnkakelugnar.

På modellen från Raflunda, 78, liksom i rum 7 uti allmogefdelningen kan man se, hur en sättugn är uppsatt i sina omgifningar.

Nedanför väggarmarna i rum 101 äro några af museets äldsta ugnar utställda. Längst till vänster står en ugn från Skåne, 79, med det tidigaste årtal, som finnes å museets ugnar — 1571. Det är en sättugn, som då den var fullständig förmodligen hade en uppsats af kakel. Inskriften — på tyska — är otydlig. Ugnen i midten, en vindugn på fyra ben af järn, 80, daterad 1595. Dess långsidor äro dekorerade med en framställning af Kristus och den samaritanska kvinnan vid brunnen. Bakom denna ugn äro hällar med samma motiv uppresta för att visa, hur ett populärt mönster varierades inom denna industri. Närmast ingången till rum 102 står en tidig 1600-tals sättugn från Jylland, 81.

Ugnsserien fortsätter uti rum 102. På fönsterväggen till höger om den stora praktspisen står ett exemplar af den såvidt man vet äldsta fullständigt bevarade, i Norge tillverkade järnugnen, 82, som för öfrigt är känd i flera exemplar. Deras tillverkningsort var Fossum bruk i det söndenfeldske, Norges äldsta vid Skien belägna järnverk. Förmodligen skedde fabrikationen af dessa ugnar under det stora järnkompaniets tid. Långsidehällarna ha i öfre fältet en framställning af Jakobs och Esaus möte, i det nedre vapensköldar, hopkomponerade af länsherren öfver

Bratsberg (1620-1640) Eiler Urnes och hans hustrus Jytte Gyldenstierns fäderne- och modernevapen. Bokstäfverna på bandet mellan fälten häntyda just på detta. På gavelhällen är det norska lejonet, Christian den fjärdes monogram under krona och initialerna till hans valspråk: regnum firmat pietas.

83 Ofvanpå denna ugn är utställd en *stölp* af koppar, 83, som på här angifna plats användes att täcka öfver matvaror eller annat, som man ville hålla varmt. Dylika äro vanliga på syddansk botten och förekomma i flera material.

Till vänster om ingången en förmodligen i Tyskland
84 gjuten, från Jylland kommen vindugn, 84, daterad 1616, signerad: »Gegossen von Cortt Scharffen». Därbredvid en
85 norsk vindugn, 85, från Hassels järnbruk, 1692, med de heliga tre konungarnas tillbedjan och inskrift på vers, Ofvanpå den sistnämnde en »*tromle*», en rökledning af
86 koppar, 86.

Bakom dessa båda ugnar äro några hällar af sydsvensk tillverkning exponerade. Inuti den stora spisen stå också några sådana, en med riksvapnet, en med ett gyllenhjelmskt-
87 ribbingskt alliansvapen och en, 87, med fältmarskalken Lennart Torstensons och hans hustrus vapensköldar. De båda sistnämnda, som ha en helt annan dekorativ karaktär än de öfriga, härstamma från Stockholm. Den Torstensonska, som utgjort en del af en järnkakelugn af sällsynt stora dimensioner på Ulfsunda slott, är tillverkad kort före år 1650.

På fönsterväggen till vänster om praktspisen står ännu
88 en ugn, 88, af järn och putsadt tegel. Järndelarna med årtalet 1736 äro från Bärums järnbruk i Norge. Öfverdelen är kopierad efter ugnen sådan den stod vid Lursäng i Lurs socken, Bohuslän. Det är således en järnkakelugn af enklaste slag.

Innan vi fortgå i framställningen af de senare århundradenas eldstäder, torde det vara lämpligt att först fästa

uppmärksamheten vid andra föremålsgrupper i rum 102. Den stora *praktspisen*, 89, som prydes med Lillieska och Stenbockska vapensköldar, från omkring år 1670, har redan flera gånger omnämts. Denna är skänkt till museet i samband med rifningen af den Adelcrantzska operabyggningen vid Gustaf-Adolfs torg, hvilken endast var en om- och tillbyggnad af ett på platsen tidigare befintligt palats, som tillhört den Lillieska släkten.

Med den uppvärmning, som kunde frambringas med dåtida hjälpmedel, nådde man vintertiden ej några gynnsamma resultat i de kalla, illa ombonade stenhusen, däri den mäktiga jordadeln bodde på sina lantgods eller borgerskapet i de större städerna. Man försökte därför vid de tillfällen kölden var som mest obehaglig att skaffa sig en smula extra värme genom att i små, flyttbara behållare föra omkring kol från härden eller ugnen.

Sängvärmare tjäna till att aflägsna den sväraste kylan ur sängkläderna, innan man skulle krypa ned i dem. En grupp, 90, — af på olika vis dekorerad mässingplåt och med handtag vanligen af trä — finnes å väggen ofvan om järnugnarna 84, 85. Andra enklare af tenn — till höger om den stora spisen å fönsterväggen. *Handvärmare* voro också vanliga, 91. De bättre äro ofta af i mönster genombruten mässingplåt. I öfrigt uppträda de under många former. Åtskilliga sådana äro utställda på golvet nedan om bordet med lamporna. Så ges det äfven *kolbäcken* af järn på höga fötter. Dessa voro lätta att flytta rundt i huset; på dem hade man närmast till att ta kol, om man ville göra ny eld eller kanske tända sin pipa. Glödtänger finnas i lådmontern, 19, i rum 101.

Lampor. I trakter, där det var riklig tillgång på lämpligt och billigt bränsle, voro lampor af enkel form sedan mycket gammal tid i bruk. Man kunde därtill använda en urhållad sten, en skål af järn eller af bränd lera. På ett af de mindre väggfälten i rum 102 är ett antal järnlampor exponerade. De äro alla afsedda att hängas upp.

- 92 Flera bestå endast af en enkel oval skål, 92. Andra ha dock ännu en skål, spillskål, under den egentliga lampan,
- 93 93. Bränslet i de flesta af dessa har varit tran, men i senare tid användes ock hamp- och rofolja i lamporna, mera sällan andra ämnen. I utställningen finnes dock äfven en
- 94 becklampa, 94, från Dannemora. Som veckar användes mossalaf, mærg ur säf och garn. Svårigheten att i mer tunnflytande ämnen behålla vecken i rätt läge, ledde till skapandet af den första oljebrännaren, en rörformig lutande hylsa, i hvilken vecken vid behof kunde makas fram och tillbaka, se 93. Oljelampor af bränd lera med foten utformad till
- 95 spillskål finnas på bordet, 95. På väggen till vänster om detta bord finnes ett par *lampdallor* upphängda. För att visa deras användning är en lampa placerad på en af dessa,
- 96 96. Andra lampdallor ha samma konstruktion som stickstakarna, hvilka stå på golvet i rum 101.
- Emellan dallorna, 96, är uthängd en tranlampa med huf af
- 97 halm till uppsamlande af den illaluktande röken, 97. Denna är kommen från Bohuslän, men i andra trakter har man pröfvat på andra konstruktioner i samma syfte.¹ På sina håll t. ex. på Gottland har man äfven användt lampor, ehuru af mycket primitiv form, i loglyktor.
- På och i närheten af bordet, rum 102, äro exponerade representanter för de under 1800-talet hos »de högre stånden» i bruk varande lamporna. De flesta af dem äro försedda med lampglas — 1756 upfunnet af apotekaren Quinquet i Paris — och rundbrännare — upfunnen af Aimé Argand 1789 —, men i öfrigt variera typerna åtskilligt. Här finnas sålunda hamp- eller rofoljelampor med oljehuset vid ringen, som uppbär kupan, i jämnhöjd med brännaren, 98, vidare argandska ställbara skrifbordslampor,
- 99 99, ringlampor, där oljehuset är förlagdt till ringen under
- 100 kupan, 100, och sinumbralampor, 101. I moderatörlamporna, 102, uppressas oljan till brännaren genom en i foten
- 101 101, uppressas oljan till brännaren genom en i foten
- 102 102, uppressas oljan till brännaren genom en i foten dold pumpinrättning. Från omkring 1860 gjorde fotogen-

¹ Jfr Wallem: Lys og Lysstell, Kristiania 1907, sid. 41.

lamporna, 103, sitt inträde i Stockholm. Därigenom att denna lättflytande olja af sig själf sög sig upp genom vecken, kunde dessa lampors konstruktion göras så enkel. Museet har endast ett fåtal fotogenlampor i sin ägo. Eftersom dessa lampors lifstid tydligen ej blir så långvarig, är samlingen af dessa otvifvelaktigt i stort behof att snart kompletteras.

Äfven en olivoljelampa finnes här. De torde väl ha varit sällsynta i Norden, desto vanligare däremot på de håll, där det fanns riklig tillgång på detta bränsle, 104.

En biprodukt vid framställningen af fotogen var gasoljan, ett billigt, men ock om det slarfvigt handhafves farligt bränsle, som en tid fick vidsträckt användning äfven i Sverige. Lamporna för denna olja sakna glas och ha en hylsa öfver röret för att hindra afdunstningen från denna flyktiga, lätt antändbara olja, 105.

Några af museets *vägg- och taklampor* med ofvannämnda konstruktioner äro så väl bevarade, att till och med de sköra kuporna ännu äro i behåll: 106 ringlampa, 107 taklampa med för alla fyra lågorna gemensamt oljehus i midten, 108 vägglampor. Äfven bland de utställda lyktorna finnas några, hvilkas ljuskälla utgöres af lampor.

Ljushållare. På midtmontern finnas *ljusstakar* af bättre material och omsorgsfullare arbetade än de, som finnas å motsvarande midtmonter i rum 101. Härutinnan ligger skillnaden mellan ljusstakarna å dessa monter och ej däruti, att det skulle vara någon olikhet i principerna för ljusets fasthållande vid staken. Öfverst å montern stå några kyrkstakar. De öfriga äro ordnade kronologiskt. De äldsta, af hvilka några äro från 1500-talet, stå på den kortsida, som vetter mot fönstret. Materialet är ej utslutande svenskt, hvarje stake af lämplig form har således oberoende af dess härkomst medtagits i denna utställning.

I detta rum har det äfven kunnat beredas plats för några *takkronor*. Den äldsta, 109, som är upphängd längst till vänster, är af mässing och från 1600-talet.

110 Kronan närmast intill denna **110** är från 1700-talets förra
111 hälft. Den stora glaskronan, **111**, i mitten härstammar
112 från 1800-talets början och bronskronan **112** från 1860-
113 talet. I rum 103 finnes därjämte en *takkrona*, **113**. Denna
 är dock ej afsedd för ljus utan för gas, ehuru man gifvit
 stearinljusens färg och form åt brännarna. Kronan är
 kommen från det gamla riksdagshuset på Riddarholmen.
 Med sina rika sniderier är denna ett för 1800-talets mitt
 mycket karakteristiskt föremål, intressant äfven såsom ett
 minne från gasbelysningens första tider i Stockholm.

På olika platser i rum 102 äro *lyktor* exponerade. Det
 är ett skiftande material både hvad beträffar deras upp-
 gift och de råämnen, i hvilka de blifvit tillverkade. Vi
 framhålla bland dessa alla endast några. Bland de i taket
114 upphängda märkes en lykta, **114**, från omkring år 1600
 med glaset infattadt i bly. På midtmonterns fot finnes
115 bland andra en norsk sådan med stomme af mässing, **115**,
 och de små rutorna fyllda med målade glas. Därstädes
 finnas också flere horn- och glaslyktor, bland de senare
 äfven ett par särdeles prydliga etsade från 1700-talets se-
116 nare hälft, **116**. På hyllor i fönsterväggens ena hörn äro
117 olika sorters handlyktor uppsatta, **117**, bland dem jämväl
118 blindlyktor, **118**. I det andra hörnet står en stor skepps-
 lykta från 1600-talet, som har några af sina gamla af ålder
119 gröna, tekniskt ofullkomliga glas i behåll, **119**.

Å väggen mot rum 103 finnes en mindre grupp *lanter-
 nor*, **120**, d. v. s. lyktor med längre eller kortare handtag,
 som ofta användes för att lysa sig med vid hemgående om
 kvällarna i städerna. Förr voro dessa lanternor mycket
 vanliga, men kommo i och med gaslysningens införande
 så småningom ur bruk.

Ugnar. I rum 102 börjar serien af de för yngre tider hos
 de högre klasserna karakteristiska *ugnarna af järn eller
 kakel*. Här står museets äldsta fullständiga kakelugn från
 omkring år 1700. Museet äger dock *lösa kakel*, som äro
 betydligt äldre. Prof å dessa äro af utrymmeskäl pla-

cerade å midtmontern i rum 103. De äldsta befinna sig
 å dess kortsida mot fönsterväggen.

Kakelugnen är en utveckling af den primitiva värme-
 och bakugnen. Någonstädes senast vid medeltidens början
 insattes i en dylik vägg cylindriska lerkärl med konisk
 botten för att utöka utstrålningsytan. Sedan en hel följd
 förändringar vidtagits med dessa kärl, blefvo de omformade
 så, att de själfva kunde användas som byggnadsmaterial
 i väggarna. Prof å dylika kakel, som likväl befinna sig
 på ett mycket sent typologiskt utvecklingsstadium, **121**,
 från olika delar af kakelområdet, äro uppställda på midt-
 montern i rum 103 omkring en modell- eller dockskåps-
 ugn — antagligen af tyskt ursprung —, hvars väggar efter-
 bilda väggarna uti en verklig ugn, uppförd med sådana
 kakel.

En annan mycket stor grupp äldre kakel leder sin här-
 komst från en viss sorts medeltida taktegel, munkteglen.
 Ett prof på sådana är **122**, som dock är af mycket dege-
 nererad typ och med renässansdekor. Dylika kakel voro
 mycket vanliga i södra Östersjöområdet.

Mot medeltidens slut började kakel af båda dessa typer
 att förenas med en lerplatta, som sedan gafs en mycket
 växlande dekorativ utstyrsel. Samtidigt gjordes en mindre
 öppning i det förutvarande kaklets baksida. Det skulle
 således blifva endast *en* skifva mellan härden och rummet.
 Kaklet själfvt omdanades mycket fort till rump. Från och
 med 1500-talet bli dessa bladkakel dominerande, ty de
 voro både mer praktiska och dekorativa än de äldre. Prof
 å dylika med renässansdekor ha vi i **123** »portikkakel», **123**
124 »medaljongkakel» m. fl. Den stora massan kakel har
 användts till uppbyggandet af ugnsväggarna. Men då man
 började göra kakelugnar efter mönster af skåp och andra
 möbler. behöfdes särskildt konstruerade kakel för hörnen,
 t. ex. **125** och **126**. Likaså infördes i och för en rikare
 ytfördelning horisontala led, för hvilka olika sorters sims-
 kakel tillverkades, t. ex. **127**. Uptill afslutades ugnarna **127**

128 ej sällan med särskilda krönprydnader, t. ex. 128. — De flesta af de här utställda 1500-tals-kaklen härstamma från fynd vid grundgrävningar i Stockholm.¹

129 Samma förhållande råder i fråga om de 1600-tals-kakel, som äro exponerade på den monterns långsida, som vetter mot »hamburgerugnarna». Som synes äro de då i Stockholm vanligaste bladkaklen, 129, små och kvadratiska samt oftast enfärgade. De flesta voro svartglaserade, men det gafs äfven sådana i två färger t. ex. med hvit relief mot blå botten. Kakeltyperna äro fortfarande ungefär desamma som tidigare. Till slutet af denna period hör den äldsta i museet befintliga kakelugnen, 130, utställd i rum 102. Den är enfärgadt grön med i bladkaklens framsidor insänkta speglar. På de snedt afskurna hörnkaklen finnes en mindre figur öfver hörnet. Spjället, som sitter på ugnens framsida, är ej skjutbart utan vridbart. Ugnen är — liksom alla kakelugnar till framemot 1700-talets mitt — invändigt endast en enda stor hålighet, ej afdelad genom några mellanväggar. Eldstadsöppningen sitter såsom oftast i Mälardalen på ugnens långsida. Denna ugn är liksom de flesta samtida i Stockholm funna kaklen tillverkad i eller i närheten af Stockholm.

131 Den bekanta fajansfabriken vid *Rörstrand* började omkring 1730 sin verksamhet. Bland dess första produkter förekomma äfven kakelugnar. Jag tillskrifver nämligen denna fabrik alla de små kvadratiska bladkaklen med landskap eller figurer målade i blått mot hvit botten, som så rikligt förekomma i Stockholmstrakten. Prof på kakeltyper och mönster från denna tillverkning, 131, finnas å midtmontern i rum 103, på samma långsida som 1600-talskaklen, och på kortsidan mot passagen, rum 104. Dessutom äro tvenne kakelugnar af denna produktion utställda i rum 102. Den runda, 132, lämnar oss icke i tvekan om

¹ Jfr S. Ambrosiani: Kakelfynd från Stockholm under år 1907, *Fataburen*, 1909 s. 49 ff., jfr *Zur Typologie der älteren Kacheln*, Stockholm 1910.

dess ursprungliga form. Den ugn, som är hopsatt med plana bladkakel, är däremot endast att betrakta som ett rekonstruktionsförslag, 133.

133 Denna Rörstrands äldsta tillverkning karakteriseras däraf, att den bibehållit de äldre kakeltyperna samt försett dessa med en ny dekor, hvilken — ursprungligen hemma i Ostasien — vid denna tid via Holland genom de s. k. Delfterfajanserna blifvit synnerligen populär i Europa.

134 En representant för i landsorten gjorda efterbildningar efter denna Rörstrandstillverkning är kakelugnen 134, kommen från Östergötland. Denna, som är daterad 1748, är försedd med diverse ornament och figurframställningar, de senare i folkdräkter.

135 Någon gång på 1740-talet lägges tydligen hela kakeltillverkningen vid Rörstrand om. Såvidt jag kunnat finna äro förebilderna lånade i sydvästra Tyskland (fabriken i Strassburg?) eller åtminstone att söka i denna del af Europa. Bladkaklen göras mycket större än förut och rektangulära. I början användes äfven på dessa kakel samma dekor som på de äldre: landskap och figurer i blått och hvitt, se kakelugnen 135 i rum 103. Andra mönster bli dock snart mer omtyckta, t. ex. en blomsterkvist i blått sväfvande så att säga fritt midt på bladkaklets hvita yta, t. ex. 136 på midtmontern eller kakelugnen i rum 54. Denna ugnform är importerad, antagligen på samma gång, som de nya kakeltyperna. Hvad som tjänat som närmaste förebild till denna nya kakelugnsform är ej utredt, men synes den i uppbyggnaden närmast äga frändskap med vissa franska cheminéer.

136 Mycket kort efter den nyss omtalade omläggningen af kakelfabrikationen vid Rörstrand företogos några jämkningar inom densamma. Bladkaklens format minskas något, några nya simstyper uttränga de äldre, rococoformerna börja dominera inom mönsterna. Att börja med äro ugnarna tvåfärgade, vanligen i blått och hvitt; omkring 1760

börja de polykroma ugnarna att bli talrikare. — Enkla ugnar göras fortfarande med helgrön glasyr.

En i olika hänseenden god representant för 1760-talets
137 kakelugnar är kakelugnen **137** i rum 103. Det är en plan ugn på fötter, med skänk och indraget öfverlif, dekor i blått och hvitt. Praktugnar med samma uppbyggnad finnas i den kronologiska högre ståndsafdelningen, i rococorummen 58, 59 och 60. En något yngre polykrom ugn
138 finnes i rum 103 i hörnet mot fönsterväggen, **138**. Prof
139 **139** å mönster och kakelmodeller från den äldre tillverkningen finnas å midtmonterns långsida, midt emot kakelugnen 137. Bland annat finnes det här en sällsynt stor
140 nisch med väl utförd dekor i blått och hvitt, **140**.

Något yngre är den runda polykroma ugnen på fönsterväggen **141**, liksom den samling kakel med dekor i flere färger, som finnes å den första montern i passagen, rum 104. Om man undantager de kakel, som äro utförda i en
142 enastående teknik, **142**, och äro utställda å monterns ena kortsida, så förete kaklen å denna de vanliga modellerna och några bland de oftast förekommande mönsterna och färgerna under gustaviansk tid i Stockholm.

Äfven af Stockholmstillverkning, men troligen gjord vid
143 en ännu ej bekant fabrik är den runda ugnen, **143**. Flera liknande har jag sett i byggnader ute i staden, men då tonen på glasyren är så afvikande från den vanliga å kakel från de båda stora fabrikerna Rörstrand och Marieberg, tror jag ej, att också dessa ugnar tillverkats vid dem.

Vi ha nu sett prof på 1700-talets hufvudstadstillverkning. I museets samlingar ges det också ej så få i olika landskap tillverkade kakel från 1700-talets senare hälft eller sådana, som importerats utifrån för att användas i svenska byggnader. Ett och annat af dessa kakel har det varit möjligt att bereda plats i utställningen. Bredvid Rörstrandkaklen på långsidan af midtmontern i rum 103
144 finnas de sannolikt äldsta af dessa landsortskakel, **144**. Denna kakelugn är från 1756. I dess dekorering, som är

i blått och hvitt, ingå staden Karlskronas vapen och afbildningar af åtskilliga kyrkor i Blekinge. Ehuru kakeltyperna äga stark nordtysk prägel, får man väl antaga, att kakelugnen dock är tillverkad i den stad, där den en gång inköpts till Nordiska museet, Karlskrona.

På fönsterväggen står en s. k. kolonn, bestående af en kubisk plint med rund uppsats. Denna ugnform blef modern mot 1700-talets slut och påträffas ännu rätt ofta i bruk. Detta exemplar, **145**, är från Hanstavik i Stockholmstrakten, men likväl antagligen ej af Stockholmstillverkning. Intill denna står en plan ugn med empiremönster i brunt och hvitt från Landskrona, **146**.

Framför väggen mot kyrksalen stå några ugnar, som skulle belysa *nordvästtyskt* inflytande på skandinavisk ugnstillverkning. Förmodligen ej tidigare än framemot 1700-talets midt försågos ugnar i nordvästra Tyskland med portikliknande öfverdel. Hvad materialet beträffar, kunna dessa ugnar vara både kakelugnar, järnugnar och järnkakelugnar. Järnkakelugnen, **147**, — järndelarna ej komna med till museet — är en nordtysk sådan af hamburger tillverkning. Denna, som är en god representant för en viss typ, är utställd här också därför att den blifvit inköpt på skandinavisk botten, Ribe i Jylland. Kakelugnen **148**
148 närmast intill den sistnämnda är kommen från Kalmar, men då den har så utpräglad nordtysk karaktär, får man väl tro, att den en gång importerats. Om dess ursprungliga utseende är ej något bekant. Sammanställningen här är endast ett rekonstruktionsförslag.

De norska järnbruken lånade denna ugnform hos deras tyska konkurrenter, men utförde den helt och hållet i järn, t. ex. **149** å fönsterväggen. Denna tvåvåningsugn kunde
149 utökas med ännu en påbyggnad i järn, i kakel eller i putsadt tegel. Ett exempel på det sistnämnda är ugnen, **150**, bredvid ugnen från Kalmar. Den är kommen från
150 en fattig trakt af Bohuslän. Järndelarna äro som vanligt på västkusten norska. I trappan står en likaledes norsk

- 151** ugn i två våningar **151**, från Mostadmarks järnbruk i det nordénfjeldske. För öfrigt äro i detta rum placerade några järnugnar af den äldre kubiska typen, men sent tillverkade.
- 152** Bland dessa märkes järnugnen **152**, med en åkande lapp på långsidorna från ett nordsvenskt järnbruk, Ljusnedal. Öfriga ugnar och järnhällar härstädes äro antingen norska eller småländska.

Mellan ugnarna äro utställda *eldgafflar*, *glödtänger* och *skyfflar*.

Montern närmast trappan i rum 104 är fylld med *kakel af Stockholmsstillverkning* från 1700-talets senare del. Dessa äro redan omnämnda ofvan. Fullständiga ugnar från samma tid finnas i högre ståndsaafdelningen, rum 65 och följande.

- Vid väggen till vänster en rund, helhvit kakelugn af **153** Stockholmstillverkning under 1800-talet, **153**. Några fullständiga ugnar från denna tid befinna sig emellertid i högre ståndsaafdelningen, rum 76 och följande. Efter denna vägg äro tillsvidare utställda cylindriska järnugnar, jfr den runda järnugnen bredvid ugnmodellerna i rum 101. De äro från 1700-talets senare hälft och alla komma från Bergslagen. Likaså skorstenshufven af gjutjärn, som fått plats bredvid dem.

- Högra väggen afses för i *landsorten* under 1800-talet tillverkade kakelugnar. Tillsvidare ha trenne uppställts: **154** från Grenna, **155** från Göteborg och **156** från Visby.

- 156** Midtmontern närmast allmogeafdelningen är fylld med 1800-tals kakel från Stockholm eller trakten däromkring. De flesta äro ock tillverkade härstädes. Ur bevarade kataloger och på stuckna profblad, som finnas i behåll alltifrån århundradets midt, får man visserligen klart besked, hvarifrån motiven och typerna leda sitt ursprung, men tillverkningen är otvifvelaktigt inhemsk. På monterns ena kortsida äro kakel, **157**, från *Ulfsonda* kakelfabrik utanför Stockholm — i gång i början af 1800-talet — exponerade.

Publikationer,

utgifna af Nordiska Museet.

Fataburen,

kulturhistorisk tidskrift, utgifven af B. SALIN; sedan 1906. Årligen fyra häften, 256 sidor, med bilagor. Pris pr år 5 kr.

Meddelande från Nordiska Museet.

1881—1903.

Bidrag till vår odlings häfder,

1—10. Sthlm 1881—1910. Pris från 75 öre till 3 kr.

Afbildningar af föremål i Nordiska Museet.

1—7. Pris 1 kr. 50 öre pr häfte.

Publikationer,

utgifna genom Nordiska Museet, eller behandlande föremål inom Nordiska Museet.

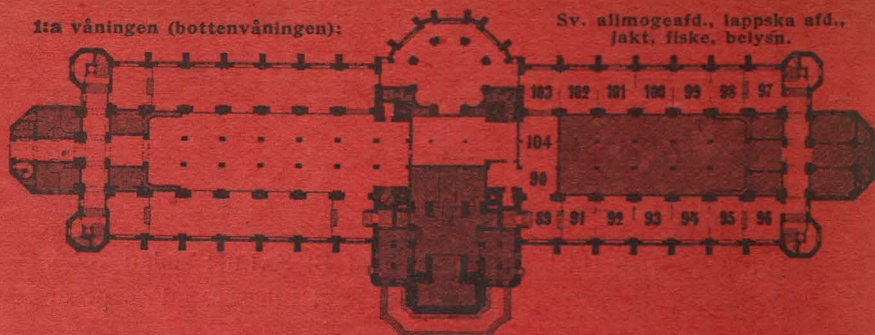
Wistrand P. G.: Svenska folkdräkter.

Sthlm 1907. Pris 20 kr.

Peasant art in Sweden, Lapland and Iceland.

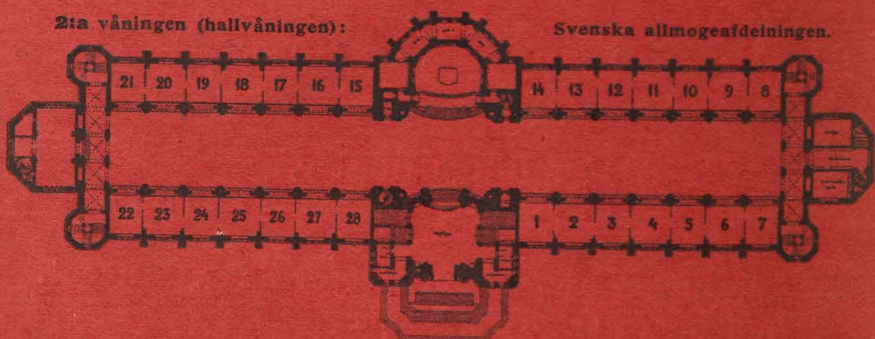
The Studio. London 1910. Planschverk. Pris 5 kr.

1:a våningen (bottenvåningen):

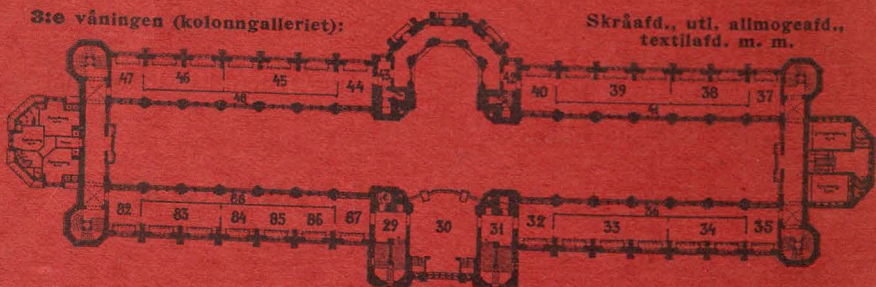
Sv. allmogefafd., lappska afd.,
jakt, fiske, belysn.

2:a våningen (hallvåningen):

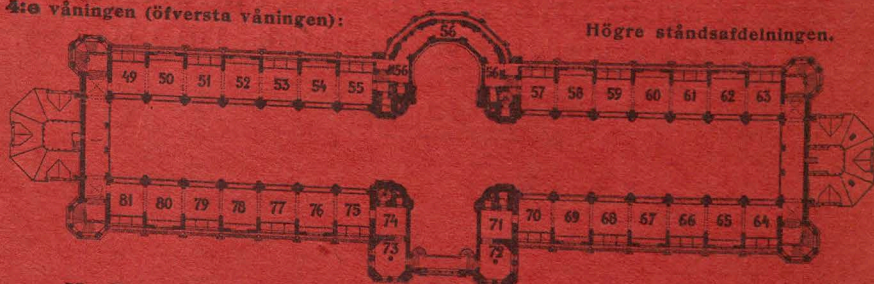
Svenska allmogefafdelningen.

3:e våningen (kolonn Galleriet):

Skråafd., utl. allmogefafd.,
textilafd. m. m.

4:e våningen (öfversta våningen):

Högre ståndsfafdelningen.

Nordiska Museets samlingar belysa hufvudsakligen svenska folkets kulturhistoria. Det bör därför ligga i allmänhetens intresse att föremålen ej skadas. Hvarje beröring af föremålen skadar dem.